

Att göra rättvisa åt ett geni

Om Hugo Odebergs bok «Fariseism och kristendom»

TIMO LAATO

Timo Laato har studerat i Åbo och Göttingen. Han är teol. dr i Nytestamentlig exegetik med en avhandling om Paulus och judendomen (1992). Han tjänstgör som lärare i Nya testamentets exegetik vid Församlingsfakulteten i Göteborg och är pastor i finska bedjarrörelsen.

Till minnet av Anne Frank vars dagböcker publicerades för 60 år sedan (1947)¹

... when I look up at the sky, I somehow feel that everything will change for the better, that this cruelty too shall end, that peace and tranquility will return once more.

Inledning

Utan tvekan hör Hugo Odebergs bok *Fariseism och kristendom*² till «de mest inflytelserika böckerna inom svensk kristenhet under 1900-talet».³ Frågan är dock om boken har antisemitiska tendenser. Diskussionen har flammats upp på nytt tack vare två forskare som har skrivit om saken, nämligen Håkan Bengtsson och Jesper Svartvik. Den senare talar provokativt om «Odebergs fariseiska falsarium».⁴ Den förra är mildare i sin bedömning av Odeberg men företräder i grund och botten samma åsikt.⁵

I detta korta inlägg i debatten vill jag lyfta fram vissa perspektiv på *Fariseism och kristendom* som snarare lutar åt ett annat håll. Därmed

förs diskussionen vidare i *Svensk Teologisk Kvartalskrift*, ett forum som på berömligt sätt har profilerat sig i judisk-kristen dialog.

Fariseism och kristendom — en bok före sin tid

Till att börja med skall särskilt noteras att Odeberg tar avstånd från många missuppfattningar om judendomen. Bengtsson menar med full rätt att boken *Fariseism och kristendom* utgör «en epokgörande uppgörelse med nidsbilder av fariseismen».⁶ Där överges vissa gängse vantolkningar av rabbinismen,⁷ t.ex. att

a) den rabbinska etiken skulle vara kasuistisk (s. 13–24),

b) den skulle koncentrera sig enbart på det yttre beteendet och inte kräva en mer djupgående intention (s. 25–26),

¹ Artikeln baserar sig på det föredrag som hölls i samband med Församlingsfakultetens temadag om Hugo Odeberg den 8 september 2007 i Göteborg.

² Boken kom ut första gången 1943 (2. upplagan 1945, 3. upplagan 1963, 4. upplagan 1980), en engelsk översättning publicerades 1964. I denna artikel hänvisas till 4. upplagan.

³ J. Svartvik: *Bibeltolkningens bakgator. Synen på judar, slavar och homosexuella i historia och nutid*. Stockholm 2006, 119.

⁴ Se särskilt J. Svartviks debattartikel «Odebergs fariseiska falsarium» i *Kyrkans tidning* 38 (22–28 september 2005), 23.

⁵ H. Bengtsson: *Fariseer mellan svensk protestantism och Tredje riket — en bakgrundsteckning till Hugo Odebergs «Fariseism och kristendom»*. *STK* 82 (2006), 97–109.

⁶ S. 108.

⁷ Odeberg låter rabbinismen representera fariseismen. Han tycks även identifiera dem helt och hållet vilket nuförtiden förefaller för djärvt.

c) den skulle basera sig på en egoistisk strävan efter att få belöning av Gud och att undvika hans straff (s. 27–30),

d) den skulle räkna med individens förtjänster (s. 31–34).

Likadana synpunkter som Odeberg i sin bok representerar har inom nytestamentlig exegetik blivit allmänt gällande först från och med 1970-talet.⁸ Han var före sin tid. Detta faktum måste understrykas mer i dagens forskningsläge. Vår för vill någon enbart smutskasta Odeberg och helt blunda för hans uppenbara förtjänster? Han företräder ju redan på 1940-talet forskningsrön som anteciperar det s.k. nya perspektivet på judendomen över 30 år senare.

I fortsättningen gör Odeberg i sin bok *Fariseism och kristendom* gällande att den grundläggande motsatsen mellan fariseism och kristendom kulminerar i frågan om viljans frihet (s. 41–82). Rabbinerna lär att människan har fri vilja och att hon därför kan (i egen kraft) verkställa det som Gud befäller (s. 49–52, 66–68). Nya Testamentet lär däremot att människan inte har fri vilja och att hon djupast sett aldrig kan (i egen kraft) verkställa det som Gud befäller (s. 52–55, 73–74). Också på denna punkt har Odebergs huvudteser i stort sätt blivit bekräftade.⁹

⁸ T. Laato: *Paulus und das Judentum. Anthropologische Erwägungen*. Åbo 1991. Finns tillgänglig även på engelska: *Paul and Judaism. An Anthropological Approach*. Atlanta 1995. Se också min artikel «Bilden av judendomen inom nytestamentlig exegetik — en forskningshistorisk skiss». *Nåd och sanning*. Församlingsfakulteten 10 år. Rune Imberg & Torbjörn Johansson (red.). Församlingsfakultetens skriftserie nr 5. Göteborg 2003, 135–154. Samma artikel finns även på danska: «Billedet af jødedommen inden for nytestamentlig eksegese — en forskningshistorisk skitse». *Ikhtys*. Menighedsfakultetets Studenterblad 2004 (4), 174–188. Därtill hänvisas särskilt till min kommande artikel «God's righteousness — once again».

⁹ Se först och främst Laato: *Paulus und das Judentum* och särskilt min kommande artikel «God's righteousness — once again».

Fariseism och kristendom och Hans-Joachim Schoeps recension

Genast efter utgivningen av *Fariseism och kristendom* skrev en känd judisk forskare, Hans-Joachim Schoeps, en recension av den. Han har — överraskande nog — en synnerligen positiv inställning till bokens innehåll.¹⁰ Bl.a. accepterar han huvudtesen att grundskillnaden mellan fariseism och kristendom ligger i frågan om viljans frihet.¹¹ Visserligen anser Schoeps att författaren i sina andra (alltså närmast politiska) skrifter står för antisemitism men menar att detta ingalunda sätter värdet av hans vetenskapliga produktion inom nytestamentlig exegetik under debatt. För att ge ordet åt Schoeps:

«[...] denna skrift utgör en angenäm överraskning, ty en svensk publik vågar Odeberg inte bjuda på några «glimtar» ur den nationalsocialistiska pseudovetenskapen. Tvärtom har denna skrift förtjänsten att ge en saklig framställning av centrala partier i den fariséiska etiken och göra rent hus med gamla, inrotade fördomar och missförstånd. Odeberg är en kunskapsrik och beläst man, som har ett grundligt judiskt vetande och därtill är en av de få kännarna av judisk mystik i detta land. Om Odeberg också i framtiden vill ställa sitt stora vetande i vetenskapens och icke — som på sina ställen ännu sker — i propagandans tjänst, kommer man även på judisk sida gärna att höra hans åsikter.»¹²

Här skisserar Schoeps enligt min mening en klar, skarp helhetsbild av boken *Fariseism och kristendom* och av dess författare. Det verkar lite märkligt att Svartvik — i motsats till Bengtsson

¹⁰ H.-J. Schoeps: Recension («Fariseism och kristendom»). Särtryck ur *Judisk Tidskrift* 1944.

¹¹ Ibid.: «I motsats mot Montefiore, som över huvud taget inte vill se någon skillnad mellan fariséisk och kristen etik, kommer Odeberg till det riktigare resultatet, att huvudskillnaden ligger i ett olikartat bedömande av den mänskliga friheten.» Lite senare tillägger Schoeps att Odeberg borde ha beaktat förbundets betydelse inom judendomen som dess «soteriologiska sammanhang».

¹² Ibid. Schoeps avslutar sedan sin recension med ett ställe ur *Fariseism och kristendom* som enligt honom innehåller antisemitism (se även diskussionen i Bengtsson s. 101).

— helt och hållet förbigår denna recension.¹³ Han beskyller Odeberg för en antisemitisk position av sämsta slaget utan att märka att en judisk spetsforskare gör finare nyanseringar som utan vidare gör större rättvisa åt Odebergs intention (se nedan).

Fariseism och kristendom och Die Lehren des Judentums nach den Quellen

Svartvik gör en tjänst för forskningen genom att dechiffrera den mystiska förkortningen LJI i *Fariseism och kristendom*. Han övertygar med sitt påstående att den syftar på boken *Die Lehren des Judentums nach den Quellen*. Erster Teil. Detta första band behandlar uttryckligen «Die Grundlagen der jüdischen Ethik» (publicerat i Berlin 1920).¹⁴ Ett antal av Odebergs referenser härstammar direkt från dess sidor (!), ett faktum som väcker mycket förvåning särskilt med tanke på hans enorma beläsenhet i judisk litteratur. Vilken typ av bok är det? På den frågan går Svartvik inte in. Han uppjuder alla krafter för att också här nedvärdera Odeberg.¹⁵

Som sådan representerar *Die Lehren des Judentums nach den Quellen* knappast något slags antisemitism. Skriften har uppnått rangen av ett standardverk och utgetts på nytt på 1990-talet.¹⁶ I förordet till den andra upplagan 1999 skriver Walter Homolka bl.a.:

«In den zwanziger Jahren des 20. Jahrhunderts hatten mit Simon Bernfeld, Leo Baeck, Ismar Elbogen und anderen die gelehrtesten Köpfe ihrer Zeit Einleitungen in die wesentlichen Themen der jüdischen Theologie und Ethik verfasst.»¹⁷

Vidare anser Homolka att *Die Lehren des Judentums nach den Quellen* återger «die Essenz

des Judentums in drei Bänden», utgör «ein verlegerisches Meisterwerk» samt förtjänar att kallas «dieses Vermächtnis deutsch-jüdischen Denkens».¹⁸ Till sist kommer han till följande helhetsbedömning:

«Die <Lehren des Judentums nach den Quellen> jedoch stellen eine herausragende geistige Leistung dar: sie bezeichnen den Kulminationspunkt jüdischer Gelehrsamkeit im Deutschland des 20. Jahrhunderts.»¹⁹

Redan i den första upplagan skrev t.ex. Simon Bernfeld på motsvarande sätt om bokens syfte:

«Möge sie [= diese Arbeit] dazu beitragen, Vorurteile zu beseitigen und in weiten Kreisen eine gerechte Würdigung des Judentums herbeizuführen.»²⁰

En intressant detalj är att serien *Die Lehren des Judentums nach den Quellen* ursprungligen publicerades av «Verband der Deutschen Juden». Organisationen grundades så tidigt som 1904 och hade som sitt ambitiösa syfte «die Gleichstellung der jüdischen Religionsgemeinschaft mit den beiden christlichen Kirchen».²¹

I *Fariseism och kristendom* följer Odeberg i stor utsträckning LJI:s argumentation. Detta framgår klart och tydligt vid jämförelsen av innehållsteckningarna. Likheterna är verkligen iögonfallande enligt följande redovisning:²²

LJI s. 44–58:	Odeberg s. 25–25:
«Sittliche Gesinnung»	«Oriktigt att fariséismen icke är sinnlagsetik» (se punkt b ovan)
LJI s. 59–64:	Odeberg s. 66–68:
«Reinheit der Seele»	«Fariséismens lära om gudagnist i människan (neschama) och syndafallet»
LJI s. 65–79:	Odeberg s. 49–52, 60–64:
«Willensfreiheit»	«Fariséismens lära om den fria vilja» och «Fariséismens lära om friheten»

¹³ Se bibliografi och register i hans bok.

¹⁴ Svartvik s. 141.

¹⁵ Se s. 141–142.

¹⁶ *Die Lehren des Judentums nach den Quellen*. Neu hrsg. von W. Homolka. Band I. Mit einer Einführung und einem Vorwort von W. Homolka. Darmstadt 1999.

¹⁷ S. V.

¹⁸ S. V–VI.

¹⁹ S. VI.

²⁰ S. 9 (i den andra upplagan s. 10).

²¹ Se <http://juden.judentum.org/judenmission/lehren.htm> (datum: 7.9.2007)

²² Sidnummer nedan enligt den första upplagan av LJI.

LJI s. 80–95: Odeberg s. 27–30:
 «Lohn und Strafe» «Orikligt att bestämma den
 fariséiska etiken som lön- och
 straffmoral» (se punkt c ovan)

Delvis citerar Odeberg samma skrifter och texter som LJI (ett faktum som också Svartvik noterar).²³ Delvis använder han samma språkbruk som LJI (för att ge ett belysande exempel: uttrycket «gudagnistan i människan» ovan som hänsyftande på själens renhet).²⁴ Därutöver talar Odeberg om «grundskillnaden» mellan fariseism och kristendom som kulminerar i frågan om viljans frihet. I LJI står det: «Sittlichkeit als Grundforderung des Judentums»²⁵ (vilket innebär synen på viljans frihet).²⁶ Dessutom har Svartvik noterat att de båda böckernas register över citerade källor är «häpnadsväckande likartade».²⁷

Även Odebergs kritik av «den samtida, liberala judendomstolkningen» (åter ett bevis på hans antisemitism enligt Svartvik²⁸) har sitt ursprung i LJI som belyser bibliska och andra judiska källor med ett avsevärt antal citat ur just «den samtida, liberala judendomstolkningen». I den första upplagan skriver t.ex. Simon Bernfeld:

«Aus neuerer Zeit sind Lehren und Aussprüche jüdischer Gelehrter angeführt, die, vom älteren jüdischen Schrifttum ausgehend, die Lehren des Judentums behandeln.»²⁹

Odeberg går tillväga exakt på samma sätt. Bakom hans tillvägagångssätt står givetvis tanken att judendomen genom århundraden (eller årtusenden?) verkligen har omfattat likadana (eller samma?) åsikter i vissa centrala trossatser. Därför kan alla texter citeras växelvis (vilket nog utifrån dagens forskningsläge förefaller över-

drivet och tillspetsat). Men någon antisemitism är det inte fråga om.³⁰

Hur borde vi då sist och slutligen tolka det märkliga faktum att Odeberg gör bruk av ett standardverk skrivet av judarna och som de betraktar som kulminationspunkt i deras lärdom? Han har skrivit sitt manuskript mitt under andra världskriget, under en tid som var genomsyrad av starkt nazistisk propaganda. Det lär ha funnits ett stort sortiment antisemitiska, pseudo-vetenskapliga skrivelser. Ändå ansluter sig Odeberg till en antologi som världens mest lärda judiska forskare författat, som publicerades av en stark judisk organisation, «Verband der Deutschen Juden», och som på inget sätt gör karikatyr av den judiska tron utan återger dess bärande tankar troget och sakligt. Varför döljer han dessutom sin huvudkälla under den rent av «mystiska» förkortningen LJI utan att någonsin dechiffrera den? Är det verkligen troligt att vi här har ett obestridligt bevis på Odebergs antisemitism eller t.o.m. på hans okunnighet (!) i senare judiska texter³¹ — en lättköpt felbedömning, vågar man kanske påstå. Tänk om det snarare förhåller sig tvärtom? En känd forskare, en berömd expert på judendomen och en i samhällseliga frågor aktiv debattör som i politiskt avseende åtminstone sympatiserade med några utvecklingslinjer i 1930-talets Tyskland, men som aldrig blint och godtroget accepterat den banala nazistiska propagandan mot judendomens höga religiösa motiv. I *Fariseism och kris-*

²³ S. 141–142.

²⁴ Se Odeberg s. 66 och LJI s. 59 («einen Funken göttlichen Feuers»).

²⁵ S. 11.

²⁶ Odebergs tal om grundskillnaden mellan fariseism och kristendom passar också väl ihop med lundateologins «grundmotivforskning».

²⁷ S. 142.

²⁸ S. 140, jfr också s. 136.

²⁹ S. 8–9.

³⁰ Svartvik (s. 140–141) försöker visa vissa enstaka likheter mellan Odebergs och Walter Grundmanns formuleringar men finner egentligen bara uttrycket «den engelske juden» som syftande på en känd judisk forskare, Claude G. Montefiore. Odebergs kritik av «den samtida, liberala judendomen» har åtminstone inte i första rummet någonting med Grundmanns framställning att göra utan går tillbaka till den metodologiska utgångspunkten i LJI (se ovan). För övrigt, måste formuleringen «den engelske juden» tolkas som ett bevis på antisemitism? Visserligen är jag ingen expert på det svenska språket, men ett sådant påstående verkar lite överdrivet. I varje fall borde Svartvik mera ha betonat att Odeberg i *Fariseism och kristendom* ansluter sig till ett standardverk som var skrivet av judar och som enligt deras sätt att se utgör kulminationspunkten i deras lärdom!

³¹ Jfr Svartvik s. 141–142.

tendom höjer han sin protest mot sådana ynkliga förfalskningar och gömmer sin källa under förkortningen LJI.³²

Fariseism och kristendom och dess förmenta lutherska fördomar

Svartvik menar vidare att Odeberg har iklätt «antisemitismen en luthersk-antropologisk skrud» genom att hålla sig till läran om arvsynden.³³ Likadana kritiska anmärkningar förekommer i Bengtsson artikel.³⁴ Men hur förhåller det sig egentligen?

Det är åter LJI som om och om igen tar upp den kristna dogmen om arvsynden (se t.ex. s. 59–60, 65–66, 72–75). Därtill behandlas synen på viljans frihet (motsatsen till synen på arvsynden) minst lika ofta (se t.ex. s.12–13, 33, 59–64, 65–79, 80–82, 96–97, 116–117 och 141, jfr dessutom VII–VIII i andra upplagan). Förvisso innebär läran om människans fördärv ingen enbart luthersk position, utan en klassisk kristen ståndpunkt som alla «traditionella» kyrkor delar. Odeberg återger i sin bok precis samma betoning och samma motsättning som LJI, en utgångspunkt som hans judiske recensent H.-J. Schoeps som sagt räknar med. Han använder här knappast någon «luthersk måttstock»³⁵ utan tar för givet det som judiska spetsforskare själva skrivit! Varken Bengtsson eller Svartvik för en saklig, vetenskaplig diskussion

med Odeberg utan övergår till ett polemiskt angrepp på honom. Snarare vittnar deras fördomsfulla inställning om en antiluthersk position! Ingendera undersöker t.ex. om Paulus antropologi möjligen motsvarar den lutherska resp. den klassiska kristna antropologin.

Fariseism och kristendom och «antijudiska» texter i Nya Testamentet

I *Fariseism och kristendom* utgår Odeberg först och främst från Johannesevangeliets 8. kapitel där Jesus diskuterar med judarna.³⁶ Han analyserar det hårda påståendet: «Ni har djävulen till er fader» (v. 44) och försöker tolka det så gott han kan. Där — liksom i många andra nytestamentliga texter — förekommer förvisso en ytterst negativ bedömning av dåtidens judendom. Naturligtvis kan man missbruka sådana texter och ropa «död» åt alla judar. Det var detta som faktiskt pågick i Nazi-Tyskland. Men varje vettig människa (i eller utanför kyrkan) förstår att olika slags trakasserier och hetskampanjer inte går att förenas med en levande tro. Vad borde alltså en exeget göra? Helt enkelt klippa bort några ställen från Bibeln? Kanske blunda för dem? Eller försöka komma ifrån dem och låtsas att de aldrig har existerat? Som professor i nytestamentlig exegetik försöker Odeberg i varje fall att förstå Joh. 8:44 och hans tolkning verkar fortfarande tänkbar.³⁷ Däremot tycks hans moderna kritiker endast driva med honom och förlöjliga hans ansatser utan att själva ge en bättre utläggning.³⁸ De övergår i stället direkt till att utpeka honom som en antisemit!³⁹

³² Odeberg måste ha upplevt sin situation som problematisk. Han hade blivit professor i Lund. En av de tre sakkunniga vid tillsättningen av professuren och den som hade talat för honom var Gerhard Kittel (som aktivt medverkade i nazistiska sammanhang). Odeberg (en man som hade banat sin väg från fattigdom till «lyckans kulle») har säkert inte velat provocera eller nonchalera en av sina «välgörare». Efteråt är det lätt för oss att i ljuset av den historiska utvecklingen bedöma hans inställning i detta avseende.

³³ S. 145.

³⁴ S. 106–108.

³⁵ Mot Bengtsson s. 106. Av allt att döma har Odeberg som lutheran faktiskt anslutit sig till den lutherska läran om arvsynden. Men detta som sådant gör honom naturligtvis inte till en forskare som arbetar med «ovetenskapliga metoder».

³⁶ S. 41–49.

³⁷ Om Odebergs tolkning se s. 41–49.

³⁸ Se särskilt Svartvik s. 137, 139, 143, 144.

³⁹ Det lönar sig här att återkalla i minnet det kända faktum att Nya Testamentet inte utgår från en *rasideologi* (jfr den nazistiska propagandan) utan uteslutande koncentrerar sig på en *religiös* konfrontation.

Fariseism och kristendom i ljuset av den vetenskapliga diskussionen

Det var säkert inte lätt att vara Hugo Odeberg. Bortsett från de mödosamma barndoms- och ungdomsminnen och den bekymmersamma fattigdom som pinade honom särskilt under studietiden har han gång på gång stött på oförståelse och missförstånd bland sina kollegor. När Odeberg redan i sin installationsföreläsning (t.o.m. i dess första sats) tar avstånd från antisemitism kritiserades han sedan för att bedriva «judaisering» exegetik.⁴⁰ I dag har pendeln slagit åt andra hållet och han står nu som en av de värsta antisemiterna någonsin. Jag undrar när vi kommer till en sund och saklig bedömning av ett av de största genierna i svensk exegetik. Finns det bara två alternativ: antingen dyrkar och vördar man honom eller så smutskastar och nedsvärar man honom? Skulle man inte hellre kunna se i honom en människa som visserligen var ett geni men som ändå hade sina uppenbara fel och brister? Bliir han då inte som en av oss — med undantag för det mycket smärtsamma faktum att vi andra inte är genier?!

⁴⁰ Om detta se närmare Bengtsson s. 98 och Svartvik s. 118–119. Odeberg lär alltid ha varit mycket känslig för kritik. Därför har han senare stiliserat *Fariseism och kristendom* (i synnerhet sådana formuleringar som ter sig mer eller mindre misslyckade gentemot judendomen). Se på exempel i Bengtsson s. 101, 107–108 och Svartvik s. 141.

Sammanfattning och slutsatser

Det lönar sig inte att försvara Odebergs politiska skrifter. De omfattar (tyvärr) formuleringar som kan betraktas som antisemitiska. Det är desto märkligare att han i *Fariseism och kristendom* utgår från (eller t.o.m. kopierar!) ett standardverk som världsledande judiska forskare hade skrivit och som på ett objektivt sätt återger judendomens centrala läror och representerar «kulminationspunkten» i 1900-talets lärdom. Även den grundskillnad mellan fariseism och kristendom (nämligen frågan om viljans frihet) som han framhåller finns exakt uttryckt redan i deras förklaringar! Det är därför inte så märkvärdigt att en judisk forskare, H.-J. Schoeps, accepterar hans huvudtes och på samma gång kritiserar honom starkt för (politisk) antisemitism. När det gäller helhetsbedömningen av *Fariseism och kristendom* anser jag att judarna hela tiden har haft rätt. Om vi bara hade lyssnat till dem! Det är deras egen skriftserie *Die Lehren des Judentums nach den Quellen* som bevisligen står bakom Odebergs argumentation. Det är en av deras egna forskare som redan från första början var i stånd att göra en skillnad mellan hans politiska och teologiska produktion. I detta mitt debattinlägg har jag djupast sett inte skrivit något annat än anknutit till mina judiska kollegor som sade allt före mig redan för länge sedan. Jag hoppas verkligen att härigenom åstadkomma en mera nyanserad bild av verkligheten, inte en «svart-vik» eller svart-vit bild utan ett panorama med flera färger, av vilka en del är dystra och dunkla.

